

BEISKOLÁZÁS ÉS TANULMÁNYI KITŰNŐSÉG.
FELEKEZETI EGYENLŐTLENSÉGEK A JÁSZBERÉNYI GIMNÁZIUM DIÁKSÁGÁBAN
(1911-1944)

Bár történelmi jellegű pedagógiai irodalmunk rendre gazdagodik, sem a magyar, sem a nemzetközi társadalomtörténeti kutatás nem fordított eddig kellő figyelmet *az iskolán belül érvényesülő egyenlőtlenségek* vizsgálatára.¹ Márpedig ez a kérdéskör kulcsfontosságú annak a megértéséhez és értelmezéséhez, hogy az iskolarendszer ténylegesen milyen - történelmileg az idővel rendre alakuló, változó - társadalmi funkciókat töltött be.

Az iskolákat ugyanis sokfajta környezetből jött fiatalok használhatják. Márpedig az eltérő helyzetű családok különböző "felkészültséggel", otthoni kultúrával, anyanyelvi készséggel, esetleg idegennyelv-tudással, a tanulásra való motivációval stb. indítják útra gyerekeiket az iskolai pályán. Ezek számára az iskolában elért siker több-kevesebb súllyal esik latba érvényesülésükhöz. Az iskolázással járó anyagi ráfordítások és szellemi erőfeszítések a családok erőforrásait igencsak különbözőképpen érintik, más beszélve a más tevékenységek vagy pénzkereső munkák kiesésével járó veszteségekről. Mindezeknek a tényezőknél együttes hatását tettenérhetjük az iskola előtti társadalmi egyenlőtlenségek sorában. A szakirodalomban gyakran esik szó az iskolai "kiválasztás" és az iskolák társadalmi rekrutációjának működési mechanizmusairól, tehát arról, hogy a különböző társadalmi rétegek, csoportok tagjai történelmileg mindig megfigyelhetően más és más eséllyel jutnak be a különböző iskolákba, s ezek az esélyek egyre csökkennek, ahogy az iskolai hierarchián felfelé haladunk. Minthogy csoportosajátos meritóhálójuk erősen változik, az iskolázás különböző szintjein ennek társadalmi funkciói is módosulnak.

Természetesen más tehát az elemi iskolázás, a középiskola és az egyetem szerepe a társadalmi viszonyok - nevezetesen a rétegek és osztályok közötti erőviszonyok - újratermelésében és alakításában. A funkcióváltás főbb okai maguknak a diákokat küldő rétegeknek alapvető adottságaiban rejlenek. Ezeknek az adottságoknak azonban rendszeresen érvényre jutó közvetítő változói az iskolába bekerülő diákoknak tanulmányi szereplésében, lemorzsolódási kockázatában és sikerlehetőségeiben is keresendők.

A jelen tanulmány ezeknek a közvetítő változóknak érvényre jutását kívánja néhány empirikusan megalapozott szempont szerint megvizsgálni a jászberényi állami gimnázium elsős, negyedik és nyolcadik osztályos diákjainak iskolai szereplésével kapcsolatban 1911 és 1944 között.² Helyszűke miatt itt csak a felekezeti egyenlőtlenségek egyes következményeit vettem figyelembe, későbbre tartva fenn az egyéb, különösen a foglalkozási csoportok szerinti rekrutáció következményeinek vizsgálatát.

A felekezeti rekrutáció egyenlőtlenségei

¹A hazai irodalomban tudtommal erre csak egyetlen kísérlet történt egy tanítványommal közösen írt munkámban. Lásd Karády Viktor és Valter Csilla: Egy országos vonzaskörű szegedi főiskola, a polgári iskolai tanárképző diplomásai (1928-1950), Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1990. ("Szeged Művelődéstörténetéből")

²Munkám alapját egy nagyszabású történelmi-szociológiai felmérés szolgáltatta, melyet Pethő László főiskolai tanár vezetése alatt a Jászberényi Tanítóképző diákjai 1994-1995-ben végeztek el. A korszakhatárokat az határozta meg, hogy a gimnázium írártárában csak 1911 és 1944 közötti időszakokra volt megtalálható majdnem hiánytalanul az összes számba veendő osztály anyakönyve, melyben a tanulók személyére vonatkozó keresett adatokat beírták. A résztvevőknek, különösen Pethő László kollégámnak, ezúton fejezem ki hálámat a felmérés gondos megszervezéséért és végrehajtásáért. Bár hasonló monografikus munkák már egybeült is születtek egyes vidéki gimnáziumok diákságáról (így a három szegedi középiskoláról), illetve lezáróban vannak (nevezetesen Kiskunhalason), míg Budapest összes gimnáziumának diákságáról három történelmi korszakra, az 1870-80-as évekre, 1903-1911-re valamint 1923-1930-ra, történelmi mintavétellel készült azonos elvek szerinti felmérés, hasonló "mélységű" (párhuzamosan három osztályt érintő) s hosszabb történelmi korszakra vonatkozó felvételi anyag eddig nem állt még a kutatók rendelkezésére. Ilyen értelemben tehát az itt részletesen tárgyalandó jászberényi felmérés úttörő jellegűnek tekinthető.

Mindenekelőtt az iskola diákságának felekezeti összetételét illetve a vallási csoportok között már elve a beiskolázásnál jelentkező egyenlőtlenségeket kell pontosan feltérképeznünk. Erre ad részletes történelmi támpontokat az 1. és a 2. táblázat.

1. sz táblázat A jászberényi gimnázium helyi születésű diákjainak rekrutációja felekezetek szerint %-ban, (1911-1944)

	Katolikusok	Zsidók	Más felekezetűek	Összesen
A város népessége (1920)	88,1	2,9	9,0	100,0
Diákok (1911-20)	71,6	21,8	6,5	100,0
A város népessége (1930)	90,2	2,2	7,6	100,0
Diákok (1921-31)	81,1	12,0	6,9	100,0
A város népessége (1941)	90,9	1,8	7,3	100,0
Diákok (1932-44)	86,5	8,1	5,4	100,0

Az 1. táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a diákság túlnyomó része katolikus volt mindhárom - körülbelül egy évtizedet - felölelő korszakban s a Jászberényben (és országosan is) többségi felekezethez tartozók aránya az idővel fokozatosan nőtt. Bár a táblázat módszertani okokból (az egész jászberényi népesség megosztottságával való összehasonlítás biztosítása végett) csak a helyi születésű diákok adataira utal, ezek az eredmények a tanulók összességére is érvényesek: az egész felvételen a katolikusok százaléka a megkülönböztetett évcsoportokban a legmagasabb volt. Mindhárom korszakban jelentős bár egyre csökkenő részarányú kisebbséget alkotott a zsidó diákság, míg az egyéb felekezethez tartozók végig csak marginálisan szerepeltek a tanulók között. Ezek az eredmények nem meglepőek egy zömmel (kilenc tizedében) katolikus városban, ahol mindössze a reformátusok és a zsidók alkottak valamelyest számottevő de összességükben is csekély súlyú népességi kisebbséget.

Éppen ezért sokkal tanulságosabb a helyi diákság és az össznépesség felekezeti összetételének összevetése. Ebből az derül ki, hogy amíg a többségi katolicizmus valamint az egyéb (túlnyomóan kálvinista) keresztények mindig is számottevően népességi arányuk *alatt* voltak a tanulók között képviselve, addig a helyi zsidóság jelenléte a gimnáziumban - ugyan történelmileg gyengülő tendenciával - rendre a zsidó népesség megfelelő arányainak sokszorosára rúgott. A zsidó diákok így számított statisztikai "túlreprezentációja" az első korszakban nem kevesebb, mint *hét és félszeres*, a másodikban *öt és félszeres* és még a harmadikban is (mely már részben a zsidóüldözések éveire esett) közel *négy és félszeres* volt. Hozzá lehet tenni egyébként, hogy a zsidóság képviselési arányainak csökkenése minden bizonnyal csak látszólagos eredmény. A teljes népességgel való összehasonlítás ugyanis leplezi a beiskolázás tényleges lehetőségei előtt álló lakosság - a 10-18 évesek - számának változásait. Márpedig egyéb kutatási eredményekből ismert, hogy a zsidóság - elsősorban a városi, különösen a Budapest vonzáskörében élő neológ zsidóság - már a századforduló táján elkezdte családnagyságának radikális leszorítását. A világháborúk között ez a malthuzianista magatartás már az érintett népesség természetes fogyásához és

a korfa gyors előregedéséhez vezetett. Elképzelhető tehát, hogy ha a diákság vallási megoszlásának idősorok szerinti összehasonlítását a 10-18 éves felekezeti népességgel tehetjük volna meg (melyre nézve pillanatnyilag - úgy tűnik - nincsenek kidolgozott adatok) a zsidó képviseltettségnek nem csökkenő, hanem növekvő tendenciát tulajdoníthatunk volna. Ez csak megerősíthette volna így is nyilvánvaló főbb eredményeinket a keresztény és a zsidó csoportok gimnáziumba kerülési valószínűségeinek ellentétes irányairól.

2. sz táblázat A leánytanulók százaléka a jászberényi gimnáziumban vallás és születési hely szerint %-ban, (1911-1944)

Tanulók	%
jászberényi katolikusok	2,4
máshonnani katolikusok	3,5
jászberényi zsidó	13,4
máshonnani zsidó	13,5
jászberényi másvallású	0,7
máshonnani másvallású	5,7

Ezeket az általános eredményeket egészítik ki a lányok gimnáziumi jelenlétére nézve a 2. táblázat adatai. Történelmileg a magasabb lányiskolázás a régi rendszer végéig lényegesen elmaradt a fiúknak biztosított képzési lehetőségek mögött s ezt csak több évtizedes eltolódással követte. A teljes felzárkózás csak a szocialista rendszerben, ennek sem elején, tehát a középfokú iskolázás általánossá válásakor következett be.³ Viszont egyes rétegek és társadalmi csoportok változó motivációkkal és körülmények között igencsak egyenlőtlenül kapcsolódtak be ebbe a felzárkózási folyamatba. Azok, amelyeknél a fiúkat is erősebben iskoláztatták, legtöbbször korábban, míg azok, ahol a fiúk sem használták intenzívebben a régi rendszerben még elit-iskolázást nyújtó (s elit iskolának is számító) gimnáziumokat, általában később. Pontosan ezeket az eltéréseket tükrözi a felekezeti csoportok vonatkozásában a 2. táblázat, ahol a vallás mellett a születési hely tényezőjét is figyelembe vettük. Bár a leánytanulók aránya Jászberényben is (akárcsak országosan) igen alacsony maradt 1945 előtt, a felekezeti csoportok közötti eltérések ugyanazt a képletet mutatják, mint amit a fiú diákok között láthattunk: a zsidó diákok között a lányok jelenléte sokszorosan meghaladta a keresztény diákok között megfigyelhető. Különösen a helyi születésű keresztény lányok gimnáziumi esélyei tekinthetők elenyészőnek. Az ambiciózusabb keresztény szülők minden bizonnyal messzi földről küldték lányukat a jászberényi intézménybe, így a leánytanulók lakóhely szerinti rekrutációja sokkal szélesebb körű is volt, mint a fiúké, míg a helyi keresztény közönségből katolikusok közül nagyon ritkán, az egyéb keresztények között gyakorlatilag nem került lány a gimnáziumba.

Nem meglepő eredményről van szó. A viszonylagos zsidó "túliskolázás" körülményei a középfokú és felső képzésben - bár ez sem tartozik a fontosságához méltóan kutatott

³A lányiskolázás "elkésésének" társadalomtörténeti körülményeire nézve lásd tanulmányomat: "A társadalmi egyenlőtlenségek érvényesülési logikája a női felső iskoláztatás korai fázisában", Replika, 1944.június. 64-93.

társadalomtörténeti témák közé - már meglehetősen dokumentált terület.⁴ Arra nézve is vannak oknyomozó kutatások, hogy a középiskolába és az egyetemre jutás valószínűségeinek hierarchiája élén a régi rendszer Magyarországon rendszeresen a zsidók és az evangélikusok találhatók, a katolikusokat és a reformátusokat számottevően megelőzve, míg a görög rítusú felekezetek fiataljai az elitképzésben mindig a többinél lényegesen kevésbé voltak képviselve.⁵ Jászberényi vonatkozásban- tekintve, hogy itt az evangélikusok és a görög rítusú egyházak híveinek arányszáma elenyésző - a megfigyelt egyenlőtlenségek a katolikusokat és a reformátusokat állítják a zsidó diákokkal szembe. Túl messze vezetne az ilyen típusú, a legkülönbözőbb regionális környezetben is fellelhető s a hazai viszonyok között így általánosnak tűnő egyenlőtlenségek háttér-körülményeinek vizsgálata. Így nem mennék itt bele a valláscsoportokra jellemző eltérő szakmai szerkezet, osztálytagoltság és művelődési tőkével való ellátottság (iskolázottsági szint) hatásainak tárgyalásába, melyet a jászberényi gimnázium viszonylatában szintén egy másik tanulmányunk szánok. Megjegyezhető azonban, hogy mind a zsidó, mind az (főképp a világháborúk közötti időkben kiugró) evangélikus "túliskolázás" pozitív kilengést mutat akkor is, ha a rétegződési tényezők hatását kikapcsoljuk, statisztikailag semlegesítjük.⁶

A differenciális lemorzsolódás logikája

Az itt tárgyalt szempontból legyen elég annak leszögezése, hogy a zsidó diákok korcsoportjuknak lényegesen nagyobb részlegét alkotják, mint a keresztények. E megállapítás mögött az is van, hogy míg a keresztények között általában csak a legjobban felkészülteket küldték a gimnáziumba (tehát elvileg csak a "szellemi túl-szelekción" átesetteket), addig a zsidók között a kevésbé felkészülteket is (akik elvileg "szellemileg alul-szelektáltak" is minősíthetők). Ennek következtében el lehetne várni, hogy a keresztények az gimnáziumi virtuális "tanulmányi versenyben" jobban megállják a helyüket, legalább annyiban, hogy kevesebben morzsolódnak le tanulmányaik során. Mint a 3.táblázat tanúsítja, a megfigyelések éppen az ellenkezőre mutatnak.

3. sz táblázat A lemorzsolódási kockázat becslése a jászberényi gimnázium tanulói között felekezet és születési hely szerint (1911-1944)

	1	2	3	4=2/1	5=3/1	6=3/1
	elsősök	negyedikesek	nyolcadikosok			
jászberényi katolikus	946	523	239	56,2	25,3	45,7
máshonnan katolikus	621	371	265	59,7	42,7	71,4
jászberényi zsidó	127	107	65	84,3	51,2	60,7

⁴Erre nézve magyar nyelvű munkáim között lásd elsősorban "Felekezeti státusz és iskolázottsági egyenlőtlenségek" című tanulmányomat a Lackó Miklós szerkesztésében megjelent kötetben: A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1944. 124-168.

⁵Erre nézve lásd főképp következő tanulmányaimat: "Zsidók és luteránusok a magyar iskolarendszerben", Protestáns Szemle, 1944/2. 138-154., "Jewish Enrollment Patterns in Classical Secondary Education in Old Regime and Inter-War Hungary", Studies in Contemporary Jewry, (Bloomington), 1, 1984. 225-252, "Jewish Over-Schooling in Hungary, its Sociological Dimensions", in V.Karady, W.Mitter (ed.), Education and Social Structure in Central Europe in the 19th and 20th Century, Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1990. 209-246.

⁶Erre lásd "Jewish Enrollment Patterns...", id.cikk, 239-242.

máshonnani zsidó	131	85	65	64,9	49,6	76,5
jászberényi másvallású	76	43	17	57	22	40
máshonnani másvallású	101	62	29	61	29	47

A 3.táblázatban ismét megkülönböztettem a helyi születésűeket a "bevándorló" diákságtól, illetve azoktól, akiket családjuk Jászberény vidékéről, esetenként változó okokból még messzebről (így Budapestről is) a jászberényi gimnáziumba küldött. Mivel a helyi és a máshonnan származó diákság lemorzsolódási körülményei erősen eltérnek egymástól, a felekezeti csoportok inkább csak eredet-csoportjukon belül hasonlíthatók érdemlegesen össze. Mivel itt, technikai okokból a határévszámok között a gimnáziumba járt összes elsős illetve negyedikes számát vetjük össze az összes negyedikes illetve nyolcadikos számával, az összehasonlítás csak azzal a teljesen nem igazolható felvetéssel érvényes, hogy az 1911 előtti négy illetve nyolc évben valamint az 1943/44-et követő években sem változott a különböző osztályok lélekszáma. A kétfajta torzítás azonban részben kiegészítőlegesen s így minden bizonnyal valamelyest semlegesíti egymást. A lemorzsolódás terén egyébként a valláscsoportok között mért kockázati eltérések olyan nagyok, hogy ezeknek zömét semmiképp sem lehet az esetleges statisztikai pontatlanság számlájára írni.

Ha a helyben született diákságot tekintjük, tehát a diákságnak azt a felét, melynek tanulmányait feltehetőleg nem vagy alig zavarhatta meg a családok vándormozgalma, ugyanazt az egyenlőtlenségi hierarchiát találjuk, mint a beiskolázási valószínűségeknél. Mind a két keresztény diákcsoport- nagyságrendileg teljesen azonos arányban- közel kétszer olyan gyakran morzsolódott le, mint zsidó társaik. Míg a keresztény elsősöknek csak mintegy negyedrészt találni meg nyolcadikban, addig a zsidó elsősöknek több mint a felét. Az is kitűnik, hogy az első és a negyedik osztály között minden csoportban kisebb volt a lemorzsolódási ráta, mint a negyedik és a nyolcadik között. Ez megfelel a régi rendszerben divó középiskola-használat objektív társadalmi funkcióinak. Sok diákot, főképp a birtokos parasztság és a kispolgárság gyermekeit, csak az első négy illetve hat osztályig járaták "latint" tanulni, mivel az így szerzett képesítés már formális jogosítványt jelentett a közhivatal és az egyéb közületi apparátus (posta, államvasútak, közüzemek) alacsonyabb grádicsain való elhelyezkedéshez s bőven elegendő volt a magánszektor hasonló szintű kishivatalnoki állásainak betöltéséhez. A magasabb, érettségi felé vezető tanulmányok inkább csak azoknak a rétegeknek gyermekei számára voltak hasznosak, melyek főiskolai tanulmányokra szánták leszármazottaikat. Az érettségizők túlnyomó része ugyanis egyetemre ment, ez volt az érettségi fő funkciója.⁷ Feltűnő és különös "túliskolázási" körülménynek tekinthetjük azt a tényt, hogy a zsidó diákok tanulmányi "kereslete" a gimnáziumi tanulmányok lezárásához a numerus clausus éveiben, 1920 után sem gyengült, amikor is a magyar egyetemre jutás lehetőségei a zsidó érettségizők számára brutálisan leszűkültek, majd 1938 után lényegében megszűntek. Igencsak figyelemre méltó tehát, hogy az iskolán belüli lemorzsolódási kockázat a helyi zsidó tanulókat keresztény társaiknál a tárgyalt korszak végéig sokkal kevésbé érintette.

Ez az összkép nem változik alapvetően, ha a máshonnan származó diákságot vesszük számításba. Itt is a zsidók lemorzsolódási rátái a legcsekélyebbek, de az arányok minden csoportnál jobbak, mint a helyieknél s a felekezetek (különösen a zsidók és a katolikusok) közötti eltérések sokkal kisebbek. Ez utóbbi jelenségnek oka bizonyíthatóan az, hogy a máshonnan származóknak nem jelentéktelen része nem Jászberényben kezdte tanulmányait s a helyi diákság sorait csak a felsőbb osztályoktól kezdve dúsította. Minthogy a város lakosságának növekedése a század első két évtizedének végén lényegileg leállt s a

⁷1935-ben például az 1930-ban az érettségizett keresztények 65-78 %-a szerzett egyetemi diplomát Magyarországon és még a zsidó érettségizettek 42 %-a is - a fennálló zsidóellenes numerus clausus ellenére. Lásd "Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek" id. cikk, 132.

népesség 1920 után már csökkent⁸. Tárgyalt korszakunkban a "máshonnan" származók elsősorban nem beköltöző családok gyermekei voltak. Inkább a város környékén lakók irányították át gyermekeiket a kevésbé "jó hírűnek" ítélt vidéki gimnáziumokból, esetleg különbséti vizsga árán polgári iskolákból vagy felsőbb lányiskolákból, nem egyszer (különösen a század elején) az iskolába csak vizsgázni járó magántanulók közül a gimnázium felsőbb osztályaiba, az érettségi várt nehézségeit kivédendő, "rendes tanuló"-ként. Így a "máshonnan" számai a 3. táblázaton tulajdonképpen nem csupán és nem is tisztán a csoportspecifikus lemorzsolódási kockázat, hanem inkább az iskolai vándormozgalmak logikáját tükrözi. Ez a logika egy sajátos szelekciónak felel meg, melynek minden bizonnyal van egy társadalmi és egy intellektuális aspektusa. A vidékről való "felküldés" stratégiáját elsősorban a privilegizált osztályok tagjainak volt módjuk megvalósítani. Ezért találni a nem jászberényi diákok között sokkal kevesebb földműves és munkás gyereket és sokkal több középosztályhoz tartozót.⁹ Ami a szellemi kiválasztódást illeti, ennek az összetevőnek a nyomait a későbbiekben megtaláljuk a tanulmányi kitűnőség terén megnyilvánuló egyenlőtlenségek vizsgálatánál.

Mivel azonban a kétfajta diákságra vonatkozó eredmények egymást erősítik, tovább kell vizsgálni azokat a lehetséges tényezőket, melyek a tanulmányok folytatásának egyenlőtlen esélyeit a gimnáziumba kerülő diákok körében magyarázni engedik. Ehhez szolgáltatnak kiváló adalékokat az iskolai sikernek az átlagos tanulmányi eredményekben kifejezett jelzései.

A tanulmányi kitűnőség általános egyenlőtlenségei

A felmérésben ugyan az összes előforduló tantárgyat számbavettük, de ezek között csak azok szerepelnek táblázatainkban, melyekből a tanulók nem jelentéktelen hányada ténylegesen osztályzatot nyert. (Az esetenként kevés diákot érdeklő tárgyakat külön jeleztem.) A 4., 5. és 6. táblázat jelentősége az, hogy eddig ilyen nagy iskolai népességre semmifajta hasonló részletességű adatbank nem képezte publikáció tárgyát az iskolán belüli tanulmányi egyenlőtlenségek témájának megvilágítására.¹⁰

A három utolsó igen komplex táblázat főbb eredményei viszonylag egyszerű képletekben rendezhetők. Ezeket külön-külön vázoló, mielőtt értelmezésüket megkísérelném.

4. sz. táblázat A jászberényi gimnázium tanulóinak átlagos érdemjegyei egyes tantárgyakból felekezet és születési hely szerint (1911-1944)

Tantárgy	katolikus		zsidó		más felekezetű		átlag
	Jb-i.	más	Jb.	más	Jb.	más	

⁸A jászberényi összlakosság az 1869-es 20.233-ról 1900-ban 26.423-ra, majd 1910-ben 29.675-re és 1920-ban 31.971-re emelkedett. 1930-ban azonban már csak 30.101 lakost és 1941-ben mindössze 30.070-et írtak össze. (Népszámlálási adatok)

⁹Bár nincs helyünk a rétegszerinti rekrutáció összefüggéseinek tárgyalására, itt nem részletezett felvételi eredményeinkből kiderül, hogy míg a jászberényiek között a földművelők és munkások (35 %) és az iparos és kereskedő kispolgárság (32 %) leszármazottai domináltak, s mellettük a köz-és magánhivatalnokok valamint a szabadfoglalkozású értelmiség (25 %) gyerekei gyenge kisebbségben voltak, addig a máshonnan származó diákság társadalmi összetétele éppen ellenkező képletet mutatott: közöttük a földműves és munkás réteg (27 %) és a kispolgárság (20 %) kisebbségbe szorult, míg az értelmiség (45 %) számaránya megközelítette a többségnyit.

¹⁰Saját munkáimból is csak két idegennyelvű címre tudok utalni ezen a téren: (Vári Istvánnal közösen) "Facteurs socio-culturels de la réussite au baccalauréat en Hongrie", Actes de la Recherche en Sciences Sociales, 70, novembre 1987, 79-82, "Social Mobility, Reproduction and Qualitative Schooling Differentials in Old Regime Hungary", History Department Yearbook, 1994, Budapest Central European University, 1995 (megjelenés alatt).

magaviselet	1,13	1,14	1,15	1,14	1,22	1,17	1,14
írásbeli külalak	2,14	2,02	2,15	2,07	2,13	2,17	2,10
hittan	1,99	1,83	1,57	1,59	1,72	1,71	1,85
magyar	2,59	2,44	2,30	2,12	2,57	2,53	2,48
filozófia	2,31	2,11	2,05	1,78	2,19	2,08*	2,15
görögptló irod.	2,32	2,27	2,07	1,84*	2,22*	2,17**	2,21
történelem	2,35	2,20	2,18	1,98	2,33	2,27	2,25
földrajz	2,46	2,32	2,26	2,13	2,38	2,34	2,37
természetrjz	2,37	2,25	2,19	1,94	2,27	2,33	2,29
matematika	2,56	2,47	2,32	2,13	2,52	2,53	2,48
ábr. geometria	2,51	2,33	2,35	2,39	2,41	2,26	2,42
fizika	2,26	2,20	2,05	1,79	2,06	1,96*	2,15
latin	2,76	2,63	2,50	2,38	2,76	2,76	2,69
német	2,54	2,35	2,15	1,99	2,41	2,46	2,40
francia	2,45	2,18	2,00	1,89	1,89*	2,21**	2,23
különóra	2,09	1,98	1,81	1,81	2,26	2,12	2,01
testnevelés	1,91	2,01	2,19	2,14	2,01	1,99	1,99

*20-nál kevesebb diákra

** 10-nél kevesebb diákra

Mindenekelőtt a zsidó-nemzsidó különbségek minden tantárgyban az előbbiekre javára egyértelműen kitűnnek az átlagjegyek összehasonlításából, kivéve tornából (ahol a zsidók sokkal gyengébbnek minősültek) és a nem kifejezetten tanulmányi teljesítményt tükröző "tárgyakból" mint a magaviselet (ahol nem voltak a csoportok között érdemleges eltérések) vagy az "írásbeli külalak" (ahol a felekezeti egyenlőtlenségek nem szignifikánsak). Ugyanakkor, bár itt jelentős differenciális átlageredményeket figyelhetünk meg a keresztények hátrányára, a hittanjegyeket el kell különítenünk a többitől, hiszen a hitoktatást külön tanárok (általában maguk a helyi lelkészek) végezték s így a más-más vallású diákság e téren nem volt egyenlő esélyeket feltételező valódi versenyhelyzetben. *A szellemi erőfeszítést igénylő*

tantárgyakból a zsidó diákság általános fölénye alig ismert kivételt, még ha a másodlagos változókkal (magyar- vagy másnevűség, helyi vagy nem helyi születés) azonosított alnépességeket is hasonlítunk össze.¹¹ A zsidók és nemzsidók átlagjegyei közötti különbségek (a 6. táblázat tanúsága szerint) egyébként olyan nagyok voltak, hogy ezeket egyetlen tantárgy esetében sem lehet a véletlennek tulajdonítani.

Említeni lehet azt is, hogy a keresztények között tendenciálisan *a kisebbségi nem katolikusok szerepeltek a legtöbb tárgyból jobban* mint a katolikusok, különösen a helyi származású és a nem magyar nevű diákok között. A keresztény csoportok közötti összehasonlítás a budapesti és a szegedi középiskolai piacon is a kisebbségi felekezetek viszonylagos erőfölényét igazolta. Ezeket a viszonylag gyengébb eltéréseket azonban Jászberény vonatkozásában nemigen lehet egyértelműen értelmezni, mivel a nehezen elkülöníthető szórványpopulációra érvényesek.

Rendszeres eltérések jellemzik a 4. és 5. táblázatban használt másodlagos tényezők által elkülönített diákcsoportokat is.

A "kemény" tantárgyakban kevés kivételtől eltekintve *a nem jászberényi illetőségűek tanultak jobban*. Mind a katolikusoknál mind a zsidóknál a helyi diákok csak ábrázoló geometriából mutattak fel a máshol születetteknél jobb átlagot. Az egyéb vallásúak között több szerény mértékű kivétellel találkozunk, de az átlag itt is a máshonnan jövők fölényére utal. Ezek az egyenlőtlenségek bizony magyarázhatók a nem helyiek jobb "szellemi kiválasztásával". Vidékről egy diákot a kisvárosi állami gimnáziumba küldeni minden bizonnyal nagyobb anyagi befektetést és a tanulmányi befektetésekre való hajlamot, hajlandóságot és rátermettséget (pl. "érettséget") igényelt, mint egy helyben lakó esetében. A "befektetés" csak akkor "érte meg" a családoknak, ha az érintett tanuló az átlagnál jobb tanulmányi eredményt ígért. A család nagyobb "ráfordítása" a teljesítmény maximálásához minden érintett számára sajátos egyéni többletmotivációt is képezhetett. Jórészt ezeknek az összetevőknek a következményeit érhetjük tetten a máshonnan származók jobb agregált átlagteljesítményeiben.

5. sz. táblázat A jászberényi gimnázium tanulóinak átlagos érdemjegyei felekezet és a családnév nemzeti jellege szerint (1911-1944)

Tantárgy	katolikus		zsidó		más felekezetű		átlag
	magyar	másnevű	magyar	másnevű	magyar	másnevű	
magaviselet	1,14	1,16	1,14	1,15	1,21	1,11	1,15
írásbeli külalak	2,07	2,14	2,05	2,14	2,12	2,15	2,09
hittan	1,89	1,98	1,57	1,58	1,70	1,78	1,83
magyar	2,51	2,51	2,15	2,26	2,56	2,42	2,47
filozófia	2,19	2,32	1,87	1,94	2,20	1,89**	2,14

¹¹ Egyedül ábrázoló geometriában fordult elő, hogy a "máshol született" keresztények a megfelelő zsidó diákok átlagánál jobb eredményt mutattak fel. A nem katolikus keresztények közül a "másnevűek" földrajzból valamivel jobbnak bizonyultak zsidó pályatársaiknál. Minden egyéb vonatkozásban a zsidó diákok fölénye érvényesült.

görögpótló irod.	2,31	2,15	2,16*	1,81	2,20	2,00**	2,03
történelem	2,26	2,30	2,08	2,08	2,27	2,32	2,23
földrajz	2,39	2,43	2,04	2,31	2,37	2,25	2,36
természetrjz	2,31	2,30	2,02	2,10	2,30	2,35	2,27
matematika	2,51	2,58	2,15	2,30	2,54	2,40	2,47
ábr. geometria	2,47	2,39	2,28	2,43	2,31	2,44**	2,43
fizika	2,20	2,38	1,82	1,99	2,00	1,89**	2,15
latin	2,69	2,70	2,38	2,50	2,80	2,44	2,66
német	2,44	2,44	1,97	2,15	2,47	2,22	2,37
francia	2,27	2,38	1,68	2,12	2,15*	1,50**	2,22
különóra	2,05	2,10	1,84	1,78	2,22	1,80**	2,03
testnevelés	1,96	1,92	2,16	2,17	2,00	2,00	1,99

*20-nál kevesebb diákra

** 10-nél kevesebb diákra

Külön kell tárgyalnunk a magyar nevének a katolikusoknál átlagosan jobb, a zsidó diákságnál lényegesen jobb tanulmányi teljesítményét. (A kisszámú másvallású keresztényeknél nincsenek ilyen értelemben egyértelmű eltérések.) A magyarneviség társadalomtörténeti értelme kettős. Vagy azt jelenti, hogy az illető népesség magyar etnikai eredetű, vagy azt, hogy tagjait voluntarista asszimilációs magatartás jellemzi, amennyiben nevüket a család felmenői egy időben szándékosan magyarrá változtatták. A névmagyarosító mozgalom, mint tudjuk, az allogén eredetű népességeket már a reformkor óta, főképp a kiegyezés utáni évektől kezdve többé-kevésbé erősen érintette. Az is közismert, hogy míg a hazai katolikuság csak kisorszt volt nem magyar (főleg szlovák vagy német-sváb) háttérű, addig a hazai zsidóság - úgy is mint a 18. és 19. századbeli morva-cseh illetve a galíciai bevándorlás népességi produktuma - majdnem teljes egészében, nem beszélve arról, hogy a II.József által elrendelt német családnév-választására vonatkozó kényszer még az őshonos zsidóság többségére is vonatkozott. Ismeretes, hogy a hazai zsidóság alkotta 1918 előtt a névmagyarosítók túlnyomó többségét (1897 és 1919 között nem kevesebb, mint 62 %-át)¹² s így körükben az "önkéntes magyar nevének" aránya szükségszerűen sokkal magasabbá vált, mint a többi allogén népességben. Márpedig ha a magyar nevé zsidó és részben katolikus diákok jobb iskolai teljesítményeit értelmezni próbáljuk, nem mulaszthatjuk el azt, hogy a

¹² Minderre lásd tanulmányomat Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálata Világosság, 1993. 3.sz. 33-60, különösen 55-56.

megfigyelt *különleges iskolai kitűnőséget az asszimilációs erőfeszítések közé soroljuk*. Könnyen belátható talán ez az egyelőre csak feltételezett összefüggés (hiszen oknyomozó kutatások eddig nem születtek a témában), ha az iskolai értékekhez való konformizmust (az ezeknek való megfelelés igényét) rokonítjuk az asszimilációval járó kollektív identitást módosító, új kollektív személyiség kialakítását előkészítő aktusokkal. Abban az értelmezésben, melyben az asszimiláció kreatív módon sorválasztó, sorsépítő magatartást jelent, az iskolai kitűnőség megvalósítása konkrét társadalomtörténeti funkciót nyer az érintett népségek fiataljai számára, különösen a nyomás alatt álló vagy fenyegetett csoportok tagjaira, mint a zsidóság. A jótanulással kifejezett asszimilációs kreativitás nemcsak az érintettek pozitív önképét és szakmai-mobilitási lehetőségeit javítja ugyanis, hanem az iskola által közvetített ösztársadalmi normáknak való megfelelést is demonstrálja. A tanulmányi átlagok tantárgyak szerinti részletes elemzése lentebb ennek a feltevésnek még pontosabb valószínűsíthetőségét engedni majd meg.

Végül az iskolai eredmények felekezet-sajátos különbségeinek általános vizsgálatát az időbeni változásokkal zárhatjuk le a 6. táblázat alapján. A két főbb diákcsoport, a katolikusok és a zsidók eltérő magatartását a tanulmányi konkurenciában ugyanis igencsak erős időbeni változások és eltolódások jellemzik. Ha a magas átlagjegyekkel meghatározott "nehéz" főtárgyakat tekintjük (ezek nehézségi sorrendben a latin, a matematika, a magyar és a német), egyértelmű, hogy a zsidók és katolikusok átlagjegyei között már kerek fél érdemjegynyi különbség volt, míg az első évcsoportban az eltérések még "csak" egy harmadjegy körül mozogtak. A melléktárgyakban ez a tendencia kevésbé egyértelmű, bár a legfontosabbaknál - így történelemből, fizikából, franciából - szintén megfigyelhető. A felekezetek közötti iskolai esélyegyenlőtlenség tehát *az idővel csak súlyosbodott*.

Az egyenlőtlenségi rendszer romlását a többségi diákság kárára minden bizonnyal az érintett zsidóság legalább két fajta történelmi-helyzeti adottságával lehet összefüggésbe hozni. Egyrészt a világháborúk közötti évek antiszemita klímájának elnehezülésével a zsidó családok egyre inkább csak a legígéretesebb és legmotiváltabb gyermekeiket küldték középiskolába, akik "minden áron" tanulni akartak, még akkor is, amikor az egyetemre jutás esélyei egyre kétségesebbé váltak. A nehézségek leküzdésének kényszere (pl. konkrétan a zsidóság fokozódó jogfosztottsága, majd 1938 után egyedi elszegényedése) nyilván csak a szellemileg legrátermettebb jelölteket engedte a középiskolai piacra. Másrészt azonban, akik ebben a helyzetben tanulmányi lehetőséghez jutottak, éppen a közvetlen vagy a tágabb környezeti nyomás kompenzációja végett egyre nagyobb iskolai befektetésekre voltak hajlamosak, mivel ezekkel, legalább képletesen, egyensúlyozni lehetett a környezet nyomását. A "kompenzáció" adott esetben a szellemi-szimbolikus fölény-érvényesítés útján az antiszemita erőszak elleni fellépés, az antiszemitizmus jogosságának tetteges kétségbevonása, "delegitimálása", az érdemelv és az iskola tekintélye által igazolt kitűnőség segítségével, az identitás-élmény pozitív kifejezése, az adott hátrányok meghaladására tett erőfeszítés módozataiban történhetett.

A tantárgyak szerinti teljesítmény-különbségek rendszere

A tantárgyakban elnyert csoport-sajátos átlagjegyek közötti különbségek azért is változó nagyságrendűek, mert a gimnáziumi diszciplínák súlya igencsak eltérő volt az iskolai értékrendben. Függett ez az óraszámától, a tananyag elsajátításának vélt "nehézségeitől", az oktatók felkészültségétől, attól, hogy szaktanárookra vagy helyettesítőkre bízták-e ezeket, hogy szerepeltek-e a felsőbb osztályok tananyagában, nevezetesen, hogy az illető érdemjegy számított-e az érettségi jegy átlagában. Mindezekből a szempontokból nem kevesebb, mint ötféle tantárgyi minősítést különíthetünk el: a súlyosan osztályzott és nagy óraszámú minden vagy majdnem minden osztályban oktatott főtárgyakét, melyek a gimnáziumi oktatás

tulajdonképpen kemény magját képezték (latin, matematika, magyar és német¹³), a mellettük szintén fontosnak tekintett egyéb főtárgyakét (történelem, fizika, földrajz, ábrázoló geometria, természetrajz) a kisebb óraszámú és kevés osztályban tanított de a klasszikus műveltséghez kapcsolódó mellékes vagy nem kötelező tárgyakét (filozófia, görög-pótló irodalom, francia), az átlagjegyeken kívül számító járulékos tárgyakét (hittan, torna, különórák), végül a nem szellemi jellegű teljesítményre osztott érdemjegyeket (magaviselet, külalak).

Ha az előbb felsorolt tantárgy- illetve érdemjegy-csoportokat hierarchiában képzeljük el - melyet igazol az iskolai értékrendben elfoglalt általános pozíciójuk - igencsak feltűnő, hogy *a különböző felekezeti csoportok teljesítményei közötti eltérések mértéke nagyjából a tárgyaknak tulajdonított fontossági sorrendet követte*, legalábbis úgy, hogy a súlyosabb szellemi befektetést igénylő tárgyaknál az idővel erősebben nyílt ki a zsidók és a keresztények által elért eredmények ollója. Ha a hittant és a tornát külön vesszük, az első évcsoportban a zsidó diákok fölénye a katolikusokkal szemben (a 6.táblázat szerint, ahol csak az átlagjegyek közötti átlagos eltérések vannak feltüntetve) németből, földrajzból és magyarból volt a legszámottevőbb. A második évcsoportban a magyar, a német és a fizika választotta el leginkább a kitűnőségi rangsor helyzetét, míg a harmadik vizsgált korszakban már egyértelműen a "nehéz" tárgyakban figyelhető meg a zsidó diákok közben egyébként is jelentősen növekvő teljesítménybeli előnye: így - egymáshoz viszonyítva immár egészen kis eltérésekkel - németből, matematikából, latinból és magyarból. Legtöbbször erősek voltak a különbségek az említett tárgyakon kívül még filozófiából, történelemből, görög-pótló irodalomból, franciából is, tehát az összes "szellemi" tárgyból. Tendenciális az idővel, mint már említettük, ezekben a tárgyakban is nőttek a különbségek.

Egészen más volt a többi, nem "szellemi" érdemjegy szórásának alakulása. Hittanból, mint erre már történt utalás, vagy a keresztény oktatók mérték mindig sokkal szigorúbb mércével híveik tanulmányi igyekezetét, vagy a zsidó diákok vették a többi tárgyhoz hasonlóan komolyabban ezt az átmeneti (nem tisztán "szellemi") státuszú diszciplínát. Itt semmiképp sem volt a csoportok között azonos feltételi adottságokkal ellátott konkurrenca-helyzet. A hitoktatás elvárásainak való megfelelést értékelhetjük a vallási konformizmus jelzéseként is, annál is inkább, hogy ez konkrétan is magába foglalt bizonyos elvárásokat a kisvárosi viszonyok között jobban ellenőrzött hitbuzgalmi aktusokat (bizonyos ünnepek megtartását, istentiszteleteken való részvételt, a katolikusoknál szentáldozást, esetleg a templomi énekkarban való szereplést vagy ministrálást), melyek kívül estek a tényleges tanulmányi kötelezettségeken. Elképzelhető, hogy a zsidók jobb hittanjegyei inkább a kislétszámú hitközség tagjainak nagyobb konformizmus-igényét illetve az erre irányuló közösségi kontrol erejét fejezték ki első sorban.¹⁴

A magatartási jegy egyáltalán nem és a szépírási jegy alig különítette el a csoportokat, illetve az "írásbeli külalaknál" 1931 után a zsidó diákokat feltűnően "alulosztályozták". Ezt a konjunkturális sajátosságot, mely mereven eltér a korábbi gyakorlattól, (amikor a zsidó diákok valamelyest e téren is jobb eredményt regisztráltak) talán érdemes a tornajegyekkel kapcsolatba hozni.

6. sz táblázat A zsidó és katolikus diákok átlagos érdemjegyei közötti különbségek alakulása a különböző tantárgyakból a jászberényi gimnáziumban (1911-1944)

¹³ Érdekes, hogy országosan is Jászberényben is a régi rendszerben a latint osztályozták a legszigorúbban - itt voltak az átlagjegyek a leggyengébbek - a matematika, a magyar és a német előtt. Az átlagjegyek szóródásának ezeket a sajátosságait minden felmérésben azonosítani lehetett, így Budapesten és Szegeden is.

¹⁴ Ennek a feltevésnek azonban látszólag ellentmond az a tény, hogy a zsidó diákok hittanjegyei nagyobb iskolai piacokon, így Budapesten és Szegeden is, jobbak voltak az átlagnál.

Tantárgy	1911-1920	1921-1931	1932-1944
magaviselet	0,04	-	0,03
írásbeli külalak	0,05	0,12	-0,26
hittan	0,39	0,55	0,35
magyar	0,34	0,43	0,47
filozófia	0,31	0,36	0,30
görögpótló irodalom	0,31	0,37	*
történelem	0,23	0,27	0,33
földrajz	0,37	0,27	0,23
természetrész	0,31	0,29	0,32
matematika	0,28	0,33	0,51
ábrázoló geometria	0,16	-0,03	*
fizika	0,20	0,39	0,38
latin	0,27	0,31	0,50
német	0,36	0,42	0,52
francia	-0,17**	0,36	0,45
különóra (gyorsírás)	0,30	0,11	0,46
testnevelés	-0,26	0,05	-0,49

* nem volt

** 10-nél kevesebb diákra

A testnevelésben való teljesítmény iskolai értékelésének két társadalomtörténeti összetevőjét különíthetjük el. Az egyik a diákok tényleges fizikai diszpozíciójához, erőnlétéhez, a testi erőfeszítéshez és testedzéshez fűződő viszonyához, esetleg az iskolán kívüli sportolás gyakorlatához kapcsolódik, mely mintegy "objektív" módon meghatározza a tornából felmutatott eredményeket. A második kizárólag a tornatanárok ideológiai beállítottságától függ, pontosabban attól, hogy ezek mennyire várják el a különböző társadalmi háttér-adottságú diákoktól,

hogy tornából jól szerepeljenek, illetve mennyire hajlandók részrehajlás nélkül minősíteni az ezek által tanúsított igyekezetet vagy elért sikert. Itt nem tárgyalhatjuk részletesen a zsidó és nemzsidó elitcsoportok kapcsolatát a sporttal.¹⁵ Viszont a 6. táblázat idevágó adatai a két rész-tényező összjátékának igen meggyőző értelmezését teszik lehetővé. Mint ahogy ezt másutt (Szegeden és Budapesten) is meg lehet figyelni, a zsidó diákok legfőbb iskolai befektetései a nehéz "szellemi" tantárgyak felé irányultak, legalábbis az elit-iskolázásban való részvételük első, felfutó történelmi fázisában. Ez egyben a testnevelés elhanyagolásával járt, melyet Jászberényben is jól tükröznek az 1921 előtti évekre vonatkozó gyenge teljesítmények. A zsidó diákok azonban a Bethlen-féle konszolidáció időszakában korábbi hátrányaikat e téren behozták, annyira, hogy testnevelésből nyert átlageredményük keresztény társaikét kissé meg is haladta. Annál feltűnőbb, hogy a fasizálódás éveiben, 1932 után, a zsidók tornajegyei társaikhoz képest zuhanásszerűen romlottak. Ezt a hirtelen fordulatot nem lehet az érintett diáknépeség diszpozíciójának változásával magyarázni. Minden bizonnyal a tornatanárok által közismerten képviselt "mindennapi fasizmus" egyik megnyilvánulásával állunk itt szemben. Mivel a testedzésben való kiválóság a "magyar katonai virtus" képzeteivel kapcsolódott össze, a tornatanárok számára nyilván egyre elfogadhatatlanabbnak bizonyult, hogy itt zsidók is jeleskedjenek. Nem szabad elfelejteni ebben az összefüggésben, hogy a paramilitarista levente-oktatás feladatait - melyből az 1938 utáni antiszemita törvényhozás a zsidó diákokat kizárta - szintén a helyi tornatanárok látták el. Ideológiai szándék, antiszemita előítélet és (éppen a levente-intézménnyel) megszilárdult iskolán belüli hatalmi helyzetük a tornatanárokat hajlamossá és képessé tette ennek a minősítésbeli páfordulásnak végrehajtására. Elképzelhető, hogy az "írásbeli külalak" értékelése is hasonló okok miatt romlott le hirtelen a zsidó diákságra nézve az 1932 utáni évtizedben.

Érdeemes kissé visszatérnünk a főtárgyakban elért eredmények csoportosajátos alakulásának értelmezésére. Ebben a viszonylatban talán a legfeltűnőbb az a tény, hogy a zsidó diákság fölénye németben és magyarban rendre meghaladta, latinban megközelítette vagy szintén meghaladta a tudományos tárgyakban (matematikában és fizikában) mért szintet. Hasonló eredményre jutottam a csoportok közötti erőviszonyoknak a budapesti és a szegedi középiskolai piacon történő vizsgálatánál. Ezek szerint a zsidók előnyei nem azokban a diszciplínákban a legszámottevőbbek, melyekhez a sikert elsősorban a "tehetségnek", tehát mintegy antropológiai "adottságoknak" szokás tulajdonítani, hanem inkább azokban, melyeknél a teljesítmény más, egyáltalán nem "veleszületett", hanem "elsajátított", kulturálisan kifejlesztett, esetleg a csoport kollektív tulajdonát képező vagy a csoport társadalmi helyzetéből fakadó készségeknek tulajdonítható.

Eléggé beláthatóan így van a német esetében, ahol az eredetileg német vagy jiddisnyelvű zsidóság leszármazottai hosszú távon, még a teljes nyelvi elmagyarosodás után is, messzemenően megőrizték a német kultúrnyelv ismeretének, nemritkán párhuzamos használatának műveltség-hordozó "tőkéjét".¹⁶ Az így kialakított nyelvtanulási gyakorlat minden bizonnyal átvihető volt valamelyest a keményebben osztályozott latin vagy akár a francia elsajátítására is. Ennek hatását érhetjük tetten a zsidó diákok kiugróan jó latin és francia átlagjegyeiben.

A latin által mind az iskolai értékrendszerben mind a magyar kultúrtörténetben hordozott jelentéstartalom azonban messze meghaladta a holt irodalmi nyelvét, hiszen ez volt a feudális államiság nyelve, a nemesség és a kereszténység

¹⁵ Ezt egybeűtt kíséreltem meg, nevezetesen Hadas Miklóssal közösen írt tanulmányaimban: "Football és társadalmi identitás", Replika, 1995. június

¹⁶ 1910 táján például kimutathatóan az összes magyarországi felekezeti vagy etnikai csoport között a zsidóság birtokolta a messze legmagasabb szintű "idegennyelv-ismereti tőkét", hiszen 68 %-uk tudott egy vagy több "kultúrnyelvet" szemben a 19 %-os országos átlaggal (mely utóbbi egybeesett a katolikus népesség átlagával is). Lásd erre nézve tanulmányomat: "Egyenlőtlen elmagyarosodás, vagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá". Századvég, 1990. 2. 5-37, különösen 12.

"kultúrnyelve" s mint ilyen a nemzeti történelem s egyben a klasszikus művelődés kulcsa, az "úriosztály" megkülönböztető kultúrjava. A latinban bizonyított kitűnőség az allogén eredetű csoportok tagjai számára tehát sajátos asszimilációs töltettel bírt vagy asszimilációs tőkebefektetést képviselt, mintegy belépőjegyül szolgálván az úri elit férfi köreibbe.¹⁷ Ennél is erősebb volt ugyanezen a téren a magyar nyelvben és irodalomban elért kiváló eredmény jelentése, mely még közvetlenebbül volt hivatva demonstrálni az asszimilációra elkötelezettek azonosulását a nemzeti "kultúreszményekkel". Itt sem tekinthető véletlennek, hogy a hasonló verbális készségeket és anyagmemorizálást igénylő egyéb humanisztikus tárgyakban (mint a filozófia, a görögpótló irodalom, a történelem vagy a földrajz) a zsidó diákok viszonylagos fölénye rendre kisebbnek bizonyult mint az asszimilációs "jó bizonyítvány" felmutatásánál sokkal perdöntőbb magyarnál.

Az iskolai eredmények terén a felekezeti csoportok között Jászberényben is megfigyelhető eltérések elemzését természetesen nem meríthetjük ki egy rövid, elsősorban a helyi gimnázium viszonyainak bemutatását célzó cikk keretében. Egy következő tanulmányban el kell mélyíteni a diákság rekrutációs összetevőien tárgyalását (nevezetesen a szülők osztályhelyzete és lakóhelye szerint) s ezt összekötni a tanulmányi egyenlőtlenségek értelmezésével. További tisztázásra vár az is, hogy az asszimilációs kényszerhelyzethez kapcsolódó, széles társadalmi általánosságban érvényes ún. makro-tényezők hogyan csapódtak le konkrétan az érintett zsidó családok életvitelében, a gyerekeket illető iskolai és mobilitási stratégiáiban és különleges műveltségi befektetéseiben. Közelebbi vizsgálatot érdemel, hogy a keresztény (pl. sváb vagy szlovák) "asszimilánsoknál" nem találhatók-e meg a zsidó asszimiláció iskolai vonatkozásaira jellemző jelenségek. Végül ez utóbbiak viszonylatában pontosítást igényelnek azoknak a készségeknek a gyökerei (pl. az irodalmi kitűnőséget meghatározó írásbeli és szóbeli verbális kompetenciaformák), melyeket talán pozitív módon a vallási kultúra jellegzetességei, a nevelési szokások vagy a családmodellek eltérései befolyásolhatnak meghatározólag.

¹⁷ A felső nőiskolák és líceumok tananyagából - nem véletlenül - hosszú ideig teljesen hiányzott a latin. Az áttérés e téren (mint sok más téren is) az I.világháború alatt történt, miután 1916-tól az utolsó másfél évtizedben megalakult lányközépiskolák felső osztályaiba is bevezették a latint. 1924 után, az egységes középiskola megszervezésével, a latin oktatása aztán általánossá vált a női elit-képző intézményekben is. Lásd. Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948. Budapest, Akadémiai Kiadó 1988. 107-113.